

провідну нитку і губимо ся в лабіринті деталей, стративши гадку про те, в яких відносинах стоять ті деталі до цілості“. Прегарно — та щож з того, коли автор ані на однім прикладі не показав, як то розуміє він своє жадане.

*І. Копац.*

II. Милюковъ — Очерки по исторіи русской культуры, часть вторая: Церковь и школа (вѣра, творчество, образование), Спб., 1897, ст. VIII+365.

Незвичайно скоро, кілька місяців після виходу першого тома „Очерків“ проф. Милюкова маємо перед собою й другий; ся скорість може бути зрозуміла лише через те, що маємо перед собою оброблені для друку університетські виклади автора. Перший том містив в собі історію суспільно-політичних форм великоросійського народу, другий — духового змісту його життя: „як сформувалось духове життя русского (себто великоросійського) народу“, тим часом як історія громади й її життя буде змістом третього — останнього тому.

Автор починає коротким загальним вступом, де виступає разом і проти мовістичних теорій і против історичного дуалізма (принципіальні погляди автора могли-б тут бути висловлені яснійше й приступнійше для широкої публіки — для них призначені „Очерки“), далі наступає (с. 8—158) історія християнства і церкви: після коротких увагах про давню Русь (с. 8—15), автор переходить до Московської держави і тут особливо застановляє ся над „росколом“ і сектами XVII—XIX в. (новгородські і московські секти XV—XVI в. поминено майже цілком, і се досить дивно виглядає); офіційній церкві перед розколом і після нього дано далеко менше місця; процес опановання сієї церкви державою в XVIII—XIX позбуто кількома короткими увагами. В другім (в загальнім рахунку — шостім) розділі — „Церква і творчість“ автор переходить коротко історію книжності і літератури, архітектури, малярства і музики, теж виключно майже почавши з московських часів (с. 157—226). Дальший розділ — „Школа і освіта“ — містить короткий огляд шкільництва і суми знатя в перед-петровські часи (с. 227—268), і ширше застановляє ся над організацією шкільництва (низшого, середнього й вищого) в XVIII і XIX. На закінченню автор ставить питання — що вплинуло на розлом між інтелігенцією й народною масою в Росії, по думці автора — найголовнійше і принципіальнійше питання, на яке дає відповідь сей том „Очерків“.

Результати спостережень автора над духовим життям великоросійського народу можна звести більш менш до отсих точок: християнство в давній Русі було дуже слабе, навіть найлекша до перейнятя — фор-

мальна сторона його переймала ся дуже слабо, і поганський світогляд в масах дожив до наших часів; аж десь при кінці XV в. християнська релігія, властиво — її формальна сторона, починає опанувати громаду, і разом з сим сї релігійні форми починають приберати певні національні відміни; але в XVII в. сї національні модифікації, як віддалення від початкової византійської традиції, признані хибними, прокляті ерархисю, одначе все більш свідоме в народній масі зістаєть ся при національних формах, і з сим вяжесть ся небувале розбудженне інтересу до сих питань релігійної форми; при офіційальній церкві зістаєть ся, крім найбільш осьвіченої, але цілком незначної меншости, індеферентна до релігійних справ маса; офіційальна церква закамєніває в своїм консерватизмі; більшість тих, що інтересовали ся релігійними питаннями, виїшла за її границі в формі численних сект; ся релігійна робота переходила в низших верствах народа, з дуже слабою участію інтелігенції, бо остання визначаєть ся цілковитим релігійним індеферентизмом — наслідком вище вказаних причин.

Початки творчости автор бере від впливу на неї релігії; він виходить тут, очевидно, з аналогії західньої культури; але що сам він з притиском підносить (і ся гадка варта уваги істориків не лиш великоросійської, а й нашої культури) пізній вплив християнства на народню творчість, кладучи на XVI в. перехід християнської книжности, християнської легенди й апокріфа, — то й не ясно, чому вся попередня народня творчість зістала ся за дверима. Початки великоросійської творчости в літературі, архітектурі, малярстві, музиці автор кладе головню на XVI і XVII в., але й тут ерархия прийняла ворожо сї національні звязки (напр. своєнародні архітектурні форми виразно заборонено в XVII в.), вони почасті уходять в низші верстви, почасті зникають, тим часом як інтелігенція з початком XVIII в. переймає західні форми, і своєнародна великоросійська творчість, народившись на ново в XIX віці не могла опертись ні на яку історичну традицію, окрім архітектури, і „почавши свій розвій знову від початку, зачудувала сторонніх глядачів варварською силою й сьвіжістю своїх вражін“.

В шкільництві духовенство не організовало школи; навпаки проби організації XVII в. по ініціативі київських учених стріли теж опозицію ерархії; в XVIII в. починає організовати школу уряд, наслідком того школа в Росії стала „подвійно правительственною — і що до свого початку і що до свого призначення“, правительство цілковито опановало школи, умисно знищило приватну школу і не переставало реґляментувати шкільну осьвіту відповідно своїм політичним змаганням.

Такі головні виводи автора. Новий том не стоїть по заду першого що до інтересу свого змісту і цікавості ідей, переведених через цілу

працю, хоч може має менше суцільности: декотрі епізоди подані перовмірно і нагромаджений матеріял покриває собою провідні ідеї; по часті се залежить може від менш тісного звязку між сторонами життя, обнятого сією працею автора.

Головну ваду праці ми вказали при рецензії першого тома: титул не відповідає змісту, се історія лише великоросійської — навіть ще тісніше — московської культури, автор в сім томі взяв з давнього періода лише те, що доконче потрібно було йому для зрозуміння московських часів і цілком виключив історію української церкви і культури XIII—XVIII в.; одначе ся границя не проведена гаразд і ми напр. в відділі сект стрічаємо ся з такими спеціально українськими — як штунда, не кажучи вже, що й Сковорода досить самітно виглядає, вирваний з історії нашої культури XVIII в. і введений в історію великоросійського (по плану книги) сектарства.

З подробиць піднесу лише одну. Говорячи про лікарство в давній Русі, автор каже, що сею справою головно займали ся чужеземці. „Вже в XI—XII вв. ми стрічаємо в ролі лікарів Вірменина, Половчина, Сирійця“ (с. 255). Передо всім треба змодіфікувати сю гадку так, що чужеземців ми стрічаємо в ролі особливо славних, княжих лікарів, бо лікарі (розуміть ся, не якісь шкільні, а як наші теперішні сільські) були досить розповсюднені, судячи по згадці в Руській Правді, як я на се вказував в своїй історії Київщини (с. 419); але головно, що з числа тих чужеземських лікарів треба раз на все виключити того „Половчина“: сей нещасливий Половчин, що *jure caduco* переходить з книжки в книжку де заходить мова про стару медицину (недавно ще я стрів його в новім енциклопедичнім Словнику вид. Брокгауза і Ефрона, є не хто як апокріфічний Половець Смера, лікар Св. Володимира, автор соцініянського трактату, адресованого Володимирі).

З загальнішого зверну увагу ще на ті виводи, які зробив автор з своїх „Очерків“ що до розлому між великоросійською інтелігенцією й народом; він виводить сей розлом з релігійної сфери і каже що той „звідси перейшов в иньші сфери“; в тім автор додає знову анальогію між Росією й західними культурними народами; мені се об'ясненне здаєть ся одностороннім: московська інтелігенція зісталась при релігійнім індіферентизмі, тим часом як нарід зайняв ся формальними питаннями, зв'язаним з „старою вірою“, але се була меншість народа, більшість зісталась при тій же офіційній церкві і релігійнім індеферентизмі, що й інтелігенція; але се не відвернуло розлому, він показавсь цілком в иньших сферах, напр. в політичних змаганнях, і тут його тяжко вивести з релігійної сфери. Чи не простійше було б його виводити й далі з того,

що інтелігенція протягом XVIII—XIX в. емансиповалась поволі від культурного й політичного світогляду Московської держави, переймаючи, чи модифікуючи його під західним впливом, тим часом як маса віставалась, по інерції, в крузі московських поглядів і при звичаєнь?

*М. Грушевський.*

A. Brückner — Die russisch-litauische Kirchenunion und ihre literarischen Denkmäler (Archiv für slavische Philologie, XIX Bd. 189—201).

— Spory o unię w dawnej literaturze (Kwartalnik historyczny, t. X, 578—644).

Отсі дві праці берлінського професора Брікнера — може найцінніше з усього, що було написано в нагоди 300-тих роковин берестейської унії, в усякім разі найцінніше з історично-літературного погляду, а також тим, що у-перве знайомить польську та ширшу європейську публіку з українсько-руською полемічною літературою кінця XVI і більшої половини XVII віку і з новітніми працями про неї українських і російських учених. Обі статі доповняють себе посполу. В Archiv-і автор подає бібліографічний огляд нових публікацій про унію, які вийшли в Росії і в Галичині, отже роздивляє докладно зміст трьох томів „Памятниковъ полемической литературы въ Западной Руси“, виданих Археографічною комісією в Петербурзі, далі зміст двох томів „Памятниковъ литературной полемики православныхъ Южнорусцевъ съ Латиноуніятами“, виданих проф. Голубевим у Києві (Архивъ Югозападной Россіи ч. I, т. VII і X), згадує побіжно про деякі публікації з сего обсягу, видані в московських „Чтеніяхъ“, а потім подає оцінки новітніх праць про унію і її діячів та противників, отже Скабалановича про Апокрисіс, Завитневича про Палінодію, Голубева про Могилу, Франка про Вишенського, Студинського про Пересторогу і Адельфотес, Марковського про Радивиловського, Архангельского „Борьба съ католичествомъ и западнорусская литература конца XVI — перв. пол. XVII в.“, Недільського про Книшку і згадує при кінці про працю кс. Ліковського „Unia Brzeska“ та про видані дром Мильковичем „Monumenta“ Ставропігії львівської.

Далеко глибоже в саму річ входить праця проф. Брікнера поміщена в Kwartalniku. Се вельми жива, суцільна картина літературної боротьби за унію на українсько-білоруськім ґрунті від 1570 р. аж гегь до XVIII в. Лишаючи на боці догматичні спори, проф. Брікнер з великим талантом, та при тім тверезо і критично обмальовує літературні фізіономії Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Степана Зизанія, Філалета-Бронського, котрого „Апокрисісови“ присвячує обширний розбір (стор.